

Bronisława Kopczyńska-Jaworska

Miasto jako przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 8, 13-19

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bronisława Kopczyńska-Jaworska

emer. profesor Uniwersytetu Łódzkiego
Łódź

Miasto jako przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego

Wprowadzenie

Gdy przystępujemy do rozważań nad kulturowymi i społecznymi kontaktami w przestrzeni miasta, pojawia się wiele pytań zarówno co do przedmiotu naszych zainteresowań, jak i założeń badawczych towarzyszących tym rozważaniom.

Jak powszechnie wiadomo, wszystkie działania ludzkie przebiegają w czasie i przestrzeni. Dlaczego jednak szczególnie interesuje nas przestrzeń miasta? Miasto jest niewątpliwie wyróżniającym się tworem, który postrzegamy przede wszystkim w opozycji do życia wiejskiego opartego na kontakcie i wykorzystywaniu natury¹. Życia, które wedle wszelkiego prawdopodobieństwa było niegdyś formą dominującą w świecie. Wraz z rozwojem sposobów gospodarowania, podziałem pracy i doskonaleniem struktur władzy zaczynają powstawać oraz rozwijać się osady o charakterze miejskim. Osady te i towarzysząca im problematyka urbanizacyjna nabierają specjalnego znaczenia wraz z rozwojem cywilizacji oraz współczesnych społeczeństw zindustrializowanych, w których miasta z całym bogactwem swych typów stały się dominującą formą osadnictwa, a procesy urbani-

¹ P. Rybicki: *Spoleczność miejska*. Warszawa 1972, s. 24–29.

zacyjne do niedawna zdawały się nieodwracalnym przeznaczeniem współczesnej kultury i cywilizacji². W przeciwieństwie do osad wiejskich w miastach uderza, nawet przypadkowego obserwatora, duża liczba i ogromna koncentracja ludności na stosunkowo małej przestrzeni, odmienna infrastruktura, swoista architektura miejska, która nie sprzyja kontaktom z naturą, wreszcie daleko posunięty podział pracy i swoista organizacja życia.

Stąd też, wraz z urbanizacją naszego kraju, wśród różnych dyscyplin także etnografia polska zainteresowała się – oprócz wsi, tradycyjnego przedmiotu badań – również kulturą społeczeństwa miejskiego.

Zakres przeobrażeń, jakie zachodzą w tym nowym, stworzonym przez człowieka środowisku, jego gwałtowny rozwój oraz łatwo zauważalne trudności ludzi w adaptacji do życia miejskiego, której towarzyszyły liczne napięcia, konflikty i dewiacje, spowodowały wzrost zainteresowania naukowego zmierzającego do poznania wzajemnych związków człowieka i społeczeństwa z materialnymi aspektami życia miejskiego. Zaczęto zadawać sobie pytania: jakie siły wpływają na kształt konkretnej przestrzeni miejskiej, jakie czynniki oddziałują na zachowania ludzkie w przestrzeni, czy i w jakim stopniu określona forma przestrzeni kształtuje stosunki społeczne, wreszcie jakie cechy przestrzeni nadają jej wartość?³

Na pytania te starały się dać odpowiedź różne dyscypliny, takie jak: historia badająca powstawanie miast w ciągu dziejów, geografia interesująca się zależnością działań człowieka i ich związkiem z warunkami środowiska naturalnego, ekonomia – badająca rolę ekonomiczną miast, socjologia miasta obserwująca życie społeczne zbiorowości miejskich. Badania miast nasiliły się wraz ze wspomnianym już rozwojem procesów urbanizacyjnych. Miasto stało się swoistym poligonem badań interdyscyplinarnych, czego przykładem jest również zawartość niniejszej pracy. Jednocześnie nasuwa się pytanie, czy każdą społeczną czy kulturową problematykę badawczą zlokalizowaną w obrębie przestrzeni miasta możemy zaliczyć w poczet naukowej problematyki socjologii czy etnologii miasta, do jakiego stopnia możemy mówić o niej jako o problematyce należącej do odrębnej, swoistej subdyscypliny wymienionych dyscyplin, która charakteryzowałyby się jakąś swoistą metodologią i metodyką badań?

Porównując badania miasta prowadzone przez bliskie sobie dyscypliny socjologię i etnologię, trzeba stwierdzić, że socjologia miasta ma o wiele bardziej rozwiniętą samoświadomość badawczą i znacznie większą literaturę metodologiczną niż etnologia miasta, choć obie subdyscypliny przyznają się do tych samych in-

² J. Goryński: *Urbanizacja, urbanistyka i architektura*. Warszawa 1966, s. 39 czy K. Frysztacki, W. Kwaśniewicz: *Dylematy socjologicznych badań społeczności miejskich w Polsce*. W: *Przemiany społeczności miejskich w Polsce*. Red. K. Frysztacki, W. Kwaśniewicz. Kraków 1989, s. 9–21.

³ B. Jałowicki: *Człowiek, społeczeństwo – przestrzeń w polskiej socjologii miasta*. W: *Problemy socjologii miasta*. Red. J. Wóldz. Katowice 1984, s. 38.

spiracji, których dopatrują się w podstawowych teoriach chicagowskiej szkoły ekologicznej⁴. O ile jednak socjologowie krytycznie je oceniając, od wielu już lat usiłują wypracować swoistą teorię socjologii miasta, o tyle znacznie później podjęte etnologiczne badania miejskie, zwłaszcza w Polsce, dopiero w ostatnich latach usiłują sprecyzować swoje założenia metodologiczne.

W rozwoju myśli socjologicznej większość podejmujących tę tematykę, wśród dominujących orientacji metodologicznych, wyróżnia⁵: wspomniane wyżej teorie ekologiczne, które w nowszych pracach koncentrowały uwagę na strukturze społeczno-przestrzennej miast, wpływie określonych cech przestrzeni na zachowania ludzi i grup społecznych; teorie konwencjonalno-typologiczne, wśród których szczególne miejsce zajmują teorie ewolucyjnego, linearnego, historycznego rozwoju społeczeństwa od wiejskiego do miejskiego, którym towarzyszyły procesy rozprzestrzeniania się wzorów miejskich na obszary wiejskie; orientacje funkcjonalno-strukturalne, wśród których osobne miejsce zajmowała perspektywa marksistowska z pracami Manuela Castellsa na czele; teorie interakcjonalistyczne spożytkowujące w badaniach miejskich ustalenia ogólne tego kierunku socjologii oraz orientacje, które wykorzystują koncepcje socjologii humanistycznej rozwinięte i sformułowane na gruncie nauki polskiej przez Floriana Znanieckiego. Mimo iż należą do nich różne przedmiotowo i metodologicznie prace, to mają one pewne cechy wspólne, wśród których przede wszystkim występuje traktowanie zbiorowości mieszkańców jako pewnej wspólnoty symbolicznej, zamieszkującej określoną przestrzeń, która ma dla nich wartość ze względu na określone formy kultury, ich znaczenie i sens. Chodzi o podejście zwane na gruncie socjologii „humanistycznym”, które jest na tyle bliskie – do czego wrócimy dalej – perspektywie współczesnej etnologii miasta, że zaciera granicę między socjologią i etnologią miasta.

W badaniach procesów socjologicznych zachodzących w zbiorowościach miejskich zarówno w studiach makro-, jak w minisocjologicznych przeciwstawiano dwa podstawowe punkty widzenia, w których dominowało przeświadczenie, iż podstawową siłą sprawczą stanowi struktura przestrzenna, a organizacja społeczna i wzory kulturowe „przywiązane są do określonej przestrzeni, zespołu osadniczego lub przeciwnie, że wzory kulturowe przywiązane są nie tyle do prze-

⁴ Por. m.in. J. Turowski: *W poszukiwaniu socjologicznej teorii miasta*. W: *Teorie socjologii miasta a problemy społeczne miast polskich*. Red. E. Kaltenberg-Kwiatkowska, P. Kryczka, W. Mirowski. Warszawa 1983, s. 15–16 czy U. Hannerz: *Explorer la ville. Elemennts d'anthropologie urbaine*. Paris 1983, s. 209–253.

⁵ Przeglądy tych orientacji można spotkać w licznych artykułach, jak: A. Wallis: *Aktualność rozprawy Floriana Znanieckiego pt. „Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej”*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1973, nr 2 s. 269–275; J. Turowski: *W poszukiwaniu socjologicznej teorii...*; M.S. Szczępański: *Z historii socjologii miasta i procesów urbanizacji. Ekologia klasyczna i konwencjonalne teorie urbanizacji*. W: *Problemy socjologii miasta*. Red. J. Wódz. Katowice 1984, s. 9–40; M. Malikowski: *Ramy teoretyczne socjologii miasta a społeczne problemy miast polskich*. „Studia Socjologiczne” 1989, nr 3, s. 147–167.

strzeni, ile do określonych grup ludzkich” i „wędrują wraz z nimi, stąd w podobnych przestrzeniach występować mogą odmienne wzory”⁶.

W pracach socjologicznych badacze posługiwali się wieloma swoistymi, obszernie definiowanymi pojęciami, które miały na celu uściślenie i pogłębienie analizy. Wyróżniali nie tylko różne **funkcjonalnie obszary miejskie**, takie jak: mieszkalne, handlowo-usługowe oraz kulturalno-wypoczynkowe⁷, a wśród **środków mieszkalnych**, takie jak: (1) mieszkanie, dom, najbliższe otoczenie, (2) zespół domów, osiedle, dzielnice czy (3) całe miasto⁸, lecz także **kategorie zbiorowości** miejskich, którym by miały odpowiadać szczególne przestrzenie, jak na przykład: zbiorowości terytorialne, którym odpowiadały: dom, osiedle, dzielnica czy miasto; zbiorowości terytorialno-funkcjonalne, takie jak załoga czy pracownicy, którym odpowiadała przestrzeń fabryki, biurowca czy budynków szpitala, dworca bądź marketów; wreszcie zbiorowości funkcjonalne (firma, biuro, dom handlowy itp.), którym odpowiadały poszczególne przestrzenie miasta oraz sieć instytucji odpowiadających potrzebom całej zbiorowości⁹. Jednocześnie stwierdzali, iż żeby w określonej przestrzeni przebywać, trzeba mieć do tego prawo, które jest zależne od roli jednostki i jej statusu społecznego – prawo to Znaniecki nazwał „pozycją ekologiczną jednostki”.

Wśród **zachowań mieszkańców** miast wyróżniano: zachowania komunikacyjne, osadnicze uwarunkowane cechami społecznymi mieszkańców, zwłaszcza ich statusem społecznym oraz zależne od cech fizycznych przestrzeni; wreszcie zachowania organizacyjne¹⁰, określając je razem mianem „zachowań przestrzennych”. Badanie ich miało pokazać, jak skupienie ludności, przeznaczenie poszczególnych obszarów do określonych zadań i czynności, podział ludności na określone strefy zamieszkania oraz komunikacja między nimi organizuje życie mieszkańców miasta¹¹.

Socjologia humanistyczna w centrum zainteresowania postawiła sprawę doświadczenia przez mieszkańca przestrzeni miasta. Znaniecki proponował nawet, aby używać – zamiast abstrakcyjnego pojęcia przestrzeni w ogóle – określenia „wartość przestrzenna”, uważał bowiem, że każda grupa trwała lub zmienna ma podstawową przestrzeń życiową, z którą się identyfikuje i która ją integruje¹², każdy zaś obszar miasta jest odmiennie wartościowany przez różne grupy spo-

⁶ B. Jałowicki: *Człowiek, społeczeństwo – przestrzeń...*, s. 53–71.

⁷ A. Wallis za: B. Jałowicki: *Człowiek, społeczeństwo – przestrzeń...*

⁸ J. Turowski za: B. Jałowicki: *Socjologia miasta. Wybór tekstów*. Rzeszów 2001, s. 40.

⁹ A. Wallis za: B. Jałowicki: *Człowiek, społeczeństwo – przestrzeń...*

¹⁰ Z. Pióro: *Ekologia społeczna – nauka o strukturach i zachowaniach przestrzennych*. W: *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej*. Red. Z. Pióro. Warszawa 1982, s. 8.

¹¹ Por. P. Rybicki: *Spółeczność...*, s. 15.

¹² A. Wallis: *Aktualność rozprawy Floriana Znanieckiego...*

leczne, ma inną „wartość ekologiczną”, zależną od hierarchii atrakcyjności uwarunkowanej jej standardem i prestiżem (różnie ocenianym przez różne grupy społeczne). W mieście w związku z tym powstają różne obszary kulturowe, o określonych funkcjach, które są przedmiotem intensywnej, długotrwałej interakcji między skupionymi na nich zespołami wartości materialnych, estetycznych i symbolicznych a konkretnymi grupami. System urbanistyczny miasta jest podstawą rozmieszczenia i struktury systemu społecznego oraz umożliwia mu pełnienie jego najżywoźniejszych funkcji. W tych ramach miejskie społeczeństwo o własnych celach, wartościach i dążeniach praktycznych kształtuje swoją tożsamość miejską, której szczególnie dużo miejsca w swych badaniach poświęcił Aleksander Wallis¹³.

Innymi drogami rozwijały się etnologiczne zainteresowania miastem. Etnologia światowa, o czym pisze obszernie Ulf Hannerz¹⁴, początkowo interesowała się głównie przemieszczaniem się zróżnicowanej etnicznie ludności do miast Trzeciego Świata, a następnie skoncentrowała uwagę na obcych etnicznie imigrantach coraz liczniej przybywających do miast europejskich tzw. Zachodu¹⁵.

W Polsce etnografia początkowo interesowała się głównie urbanizacją wsi i losami ludności wiejskiej, która w wyniku gwałtownego rozwoju przemysłu po II wojnie światowej masowo przenosiła się do miast, zasilając szeregi tzw. klasy robotniczej¹⁶. We wszystkich tych badaniach obserwowano i opisywano zmianę wzorów kulturowych migrantów oraz ich ewentualny wpływ na nowe środowiska, a w analizie kontaktów międzykulturowych posiłowano się powszechnie znaną i sprawdzoną w licznych badaniach teorią „rytuałów przejścia” Arnolda van Gennepa oraz przeciwstawieniem simmlowskiego „obcego-swojemu”, która to opozycja zrobiła na gruncie etnologii szczególną karierę¹⁷, spopularyzowana przez Jana St. Bystronia, a przypominiana przez Ludwika Stommę¹⁸.

Europejskie badania etnologiczne, na co za autorami francuskimi zwróciła uwagę Kazimiera Wodzowa¹⁹, nie prowadziły szczególnych dyskusji nad zdefinio-

¹³ B. Jałowicki: *Człowiek, społeczeństwo – przestrzeń...*, s. 53–71.

¹⁴ U. Hannerz: *Explorer la ville...* czy I. Joseph: *L'ecole de Chicago. Naissance de l'ethnologie urbaine*. Paris 1979; J. Gutwirth: *Jalons pour l'anthropologie urbaine*. „L'Homme” 1982, vol. 22, nr 4, s. 5–23; por. też B. Kopczyńska-Jaworska: *Antropologia miasta*. „Etnografia Polska” 1983, T. 31, z. 2, s. 127–137 i K. Wódz: *Podejście antropologiczne we współczesnej socjologii miasta*. W: *Szkoła chicagowska w socjologii. Tradycja myśli społecznej i wymogi współczesnej socjologii empirycznej*. Red. K. Wódz, K. Czekaj. Katowice 1992, s. 82–95.

¹⁵ B. Kopczyńska-Jaworska: *Antropologia miasta...*

¹⁶ M.in. G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak: *Pracować, żeby żyć, żyć, żeby pracować*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1992, T. 31.

¹⁷ M.in. M. Segalen: *L'autre et le semblable. Regards sur l'ethnologie des sociétés contemporaines*. Paris 1989.

¹⁸ J.S. Bystron: *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*. Wybrał i opracował L. Stomma. Warszawa 1980.

¹⁹ K. Wódz: *Podejście antropologiczne...*

waniem konceptów i abstrakcyjnych kategorii teoretycznych, „nie przejmowały się zbytnio kłopotami definicyjnymi”, koncentrując uwagę przede wszystkim na solidnym zgromadzeniu danych empirycznych na podstawie wypróbowanych metod badań etnograficznych i choć etnologia ta podnosiła problemy ludzkiej terytorialności, to przedmiotem jej zainteresowań był przede wszystkim człowiek z jego systemem wartości i uwikłań społecznych. W wyniku prowadzonych badań powstało wiele bardzo cennych obserwacji i opisów etnograficznych dotyczących życia w różnego rodzaju osadach miejskich oraz obyczajów najróżnorodniejszych grup społecznych zróżnicowanych klasowo, etnicznie czy zawodowo, jak również zabaw, ceremonii bądź manifestacji przebiegających w tym środowisku.

W Polsce dopiero w ostatnich latach pojawiły się prace, w których podjęto próby, również w odniesieniu do zjawisk miejskich, tłumaczenia kultury przez kulturę²⁰. W pracach tych wykorzystano kulturologiczne ustalenia dotyczące oprócz czasu i przestrzeni (z „przestrzennym” aspektem również rytuałów przejścia), także antropologii życia codziennego²¹. Te ostatnie zmierzają do identyfikacji typowych sytuacji dnia codziennego w celu identyfikacji związków między działaniami człowieka a sensem, jaki mają dla niego przedmioty, zdarzenia, zachowania czy idee. Wykorzystuje się w nich takie szczególne kategorie poznawcze, jakimi są pamięć i doświadczenie, które w kanonie dawnego scientystycznego modelu nauki były uważane za nienaukowe źródło poznania²².

Obok tych prób przybywa w dalszym ciągu wiele prac łączących tradycyjny punkt widzenia etnologicznego z socjologicznym czy historycznym. Nie przesądzając odpowiedzi, które z tych podejść jest bardziej owocne poznawczo, panuje powszechne przekonanie, że stosowanie klasycznych metod pracy antropologa; obserwacji i rozmowy, w bezpośrednim kontakcie z badaną społecznością, słynne spotkanie *face to face*, predysponuje go szczególnie do badania funkcjonowania więzi społecznych i instytucji nieformalnych oraz zachowań spontanicznych jak również dostosowanych do zmiennych okoliczności, zachowań, postaw, poglądów i przypisywanych znaczeń, które często umykały uwadze innych dyscyplin. Z metodą pracy antropologa jest również związana tradycja badania małych dziedzin życia społeczno-kulturowego w sposób integralny. Właśnie antropologia miasta może być jedną z najbardziej adekwatnych odpowiedzi na współczesną świadomość epistemologiczną antropologii, która chciałaby badać wszystkich ludzi, wszelkich społeczności i wszelkich rodzajów kultur. Celem badań miejskich miałyby więc być zrozumienie społeczeństwa zurbanizowanego przy użyciu teorii, analiz i sposobów, które tra-

²⁰ G.E. Karpińska: *Miejsce wyodrębnione ze świata. Przykład łódzkich kamienic czynszowych*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2000, T. 28.

²¹ R. Sulima: *Antropologia codzienności*. Kraków 2000.

²² K. Kaniowska: *Opis – klucz do rozumienia kultury*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1999, T. 39, s. 9 i G.E. Karpińska: *Miejsce wyodrębnione...*, s. 8.

dycyjnie zwykło się identyfikować z antropologią. Jednocześnie badania te potwierdzają stanowisko, że etnograf w warunkach postindustrialnych zajmuje się nie tylko kulturą tradycyjnych środowisk chłopskich, ale interesuje go każde zjawisko kulturowe niezależnie od miejsca jego występowania, zakres zaś szczególnie polecanych badań oraz sposób ich prowadzenia zależy zawsze od temperamentu badawczego i zainteresowań poszczególnych badaczy.

A city as a subject of cultural and social contact

S u m m a r y

The author reflects on the subject and methodology of the anthropological research into a city. After a brief discussion about the anthropological interests in a city, she reveals that the methodological awareness of social studies is greater than the one of the cultural studies. She discusses the subject and methods of ethnological researches after explaining the basic ideas applied in the sociological analysis of a city. In the conclusion, she emphasizes the particular usefulness of ethnographic researches into the urban environment as well as the meaning of the urban problem in contemporary ethnology.

Die Stadt als ein Objekt des kulturellen und gesellschaftlichen Kontaktes

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Verfasserin befasst sich mit dem Objekt und der Methodologie der Stadtforschungen. Nach kurzer Besprechung der anthropologischen Interesse für eine Stadt weist sie auf höheres methodologisches Bewusstsein der gesellschaftlichen als kulturellen Forschungen hin. Nachdem sie die in der soziologischen Stadtanalyse verwendeten Schlüsselbegriffe angegeben hatte, bespricht sie den Gegenstand und die Methoden der ethnologischen Forschungen. Die Verfasserin betont große Brauchbarkeit der ethnografischen Methode und große Bedeutung der Stadtproblematik in der heutigen Ethnologie.